

**DE VAL VAN ANTWERPEN (1585),
MARNIX VAN SINT ALDEGONDE en de nieuwere geschiedschrijving**

Gepubliceerd in:
Reformatrische Stemmen verleden en heden
Bundel uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de
Willem de Zwijgerstichting

Door

Dr. R.H. Bremmer

WILLEM DE ZWIJGERSTICHTING

1989

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2006

INHOUD

1. 'Kantelend geschiedbeeld'
2. Oranje waarschuwde Marnix
3. Parma's 'master-plan'
4. Onderhandelingen met Frankrijk
5. Antwerpen in het nauw
6. Het Engelse secours
7. Marnix' aandeel in de overgave van Antwerpen
8. Marnix' défaitisme
9. Kantelend geschiedbeeld?

DE VAL VAN ANTWERPEN (1585), MARNIX VAN SINT ALDEGONDE

DE NIEUWERE GESCHIEDSCHRIJVING

1. 'Kantelend geschiedbeeld'

In 1983 verscheen onder redactie van W. W. Mijnhardt een interessante bundel opstellen over de Nederlandse historiografie sinds 1945, met als titel 'Kantelend geschiedbeeld. 1) De auteurs willen aantonen, dat vooral sinds 1960 zich een ingrijpende verandering in de Nederlandse geschiedschrijving voltrok. Tot dat jaar zette deze zich nog voort in de trant van de negentiende en begin twintigste eeuw. Al hadden historici als P. Geyl en J. Romein al gebroken met de lijnen die mannen als R. Fruin en P. J. Blok hadden getrokken, tot een radicale verandering was het niet gekomen.

Dat werd anders toen in 1959 J.C. Boogman in Utrecht inaugureerde als opvolger van P. Geyl. In zijn oratie onder de titel *Vaderlandse Geschiedenis (na de middeleeuwen) in Hedendaags Perspectief* wees hij nieuwe wegen. Boogman vond bij de Nederlandse historici een opvallend tekort aan 'openheid' voor vernieuwingen die in het buitenland de geschiedwetenschap een nieuwe impuls hadden gegeven. 2)

Inderdaad bracht Boogman in deze oratie een nieuw geluid. Hij keerde zich tegen wat hij noemde de deterministisch-teleologische geschiedbeschouwing van Fruin. Boogman wilde daarmee tot uitdrukking brengen dat Fruin de geschiedenis van de Republiek beschreef vanuit het in de negentiende eeuw bereikte doel: de nationale Nederlandse eenheidsstaat. Hij noemde deze methode van geschiedschrijving ook wel de finalistische. Ze werkt heen naar *een finis*: een concreet doel. Wie zo de geschiedenis beschrijft, ziet alle gebeurtenissen die aan dat doel voorafgaan, heenwerken naar dat eindresultaat. Dat is dan volgens Boogman wat in de negentiende eeuw bereikt werd: de constitutionele eenheidsstaat onder het koningschap van de Oranjes in het Noorden. Dat beheerste volgens hem Fruins visie op alles wat daaraan voorafging.

Tegenover deze manier van geschiedschrijving stelt Boogman een andere, naar zijn oordeel modernere, de zogenaamde possibilistische methode.

Deze wil *de possibilitas*, dat wil zeggen de mogelijkheid van het gebeuren als factor in de geschiedschrijving, naar voren brengen. De geschiedenis verloopt dan niet in de eerste plaats naar vaste wetten, ze richt zich niet bij voorbaat op een bepaald doel. Ze heeft oog voor de verschillende mogelijkheden welke zich in het gebeuren voordeden. De dingen hadden ook heel anders kunnen verlopen dan in werkelijkheid gebeurd is. Op deze wijze hoopt men een dieper inzicht te verkrijgen in de werkelijke gång van de geschiedenis.

Het bijna klassiek geworden voorbeeld voor deze methode is de visie die P. Geyl ontwikkelde op het ontstaan van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Oudere geschiedschrijvers als Groen en Fruin lieten in hun beschouwingen over het ontstaan van het Gemeenebest de volle nadruk vallen op wat zich in 1572 en 1574 in Holland en Zeeland afspeelde. De school van Geyl stelde daartegenover, dat de wording van onze staat veeleer is te verklaren uit toevallige omstandigheden die zich voordeden na de Pacificatie van Gent op 8 november 1576. Zij legt alle nadruk op de veldtochten van Parma, waardoor het Zuiden van het Noorden werd afgescheurd. Maar doordat Holland en Zeeland de grote rivieren

beheersten, kon Parma het Noorden niet bereiken. Zo ontstond dat merkwaardig conglomeraat van gewesten dat sindsdien de Republiek vormde. In deze visie, aldus Boogman, hebben buitenlands geweld en geografische situaties 'de afloop van het drama in belangrijke mate bepaald. 3)

Op deze manier krijgen crisissituaties veel meer aandacht. Als voorbeeld noemt Boogman nog de crisis in de zomer van 1573 (na de val van Haarlem), in voorjaar 1574 (de slag op de Mookerheide en het beleg van Leiden) en die in de jaren 1584/85 (de moord op Oranje en de val van Antwerpen). De door hem voorgestane possibilistische methode belicht naar zijn oordeel de spanningen en mogelijkheden in zulke crisissituaties beter dan wanneer de goede afloop bij voorbaat vaststaat. Zo was het in het najaar van 1572 - na het mislukken van de veldtocht van de Prins in het Zuiden - in het Noorden een dubbeltje op zijn kant. Arent van Dorp schreef in een brief dat vele regenten 'Zijn Excellentie schenen te schuwen, peysende omme hen celven int perticulier te salveren.' Als niet de 'schandelicke moort, geperpetreert over die van Naerden' de Hollanders tot een wanhopige moed had verwekt, was het mis gegaan

Het valt niet te ontkennen dat de manier waarop Fruin en Groen de geschiedenis beschrijven - bij alle waardering die wij daarvoor houden - soms iets strams heeft. De geweldige spanningen die het drama van de Opstand beheersten, komen daardoor niet altijd voldoende uit de verf.

Natuurlijk kleven aan deze possibilistische methode eveneens bezwaren. Daar heeft Boogman wel oog voor. Het gevaarlijke van deze methode is, zo betoogt hij, dat men op deze wijze het risico loopt weg te zakken in 'een moeras van conjecturen en hypothesen. 4)

Daarom wil hij de possibilistische methode aanvullen met *de structuralistische*. Dat is een tweede facet in de geschiedschrijving waar zijns inziens de negentiende-eeuwers niet voldoende oog voor hadden. Men moet trachten de structuur, het kader van een tijdvak te verstaan en tegen die achtergrond de grote gebeurtenissen van die bepaalde episode te beschrijven.

Als voorbeeld noemt Boogman de geschiedschrijving van de negentiende eeuw. Daarvoor interesseerde hij zich zelf bijzonder. In de handboeken gaat deze vrijwel geheel op in de zogenaamde parlementaire geschiedenis. Men beperkt zich vaak tot een dorre opsomming van ministeries en allerlei wetgevende arbeid. Boogman wil meer oog hebben voor de structuur van een bepaalde periode in de negentiende eeuw en deze niet alleen beschouwen in een louter finalistisch schema, bijvoorbeeld uitlopend op 1848.

Hij wijst met name op de periode van 1840 tot 1848: het koningschap van Willem II. 'Het lijkt geen twijfel', aldus Boogman, 'dat die jaren te zeer beschouwd zijn als het voorspel van het glorieuze jaar 1848. Bekijkt men de situatie in die tijd evenwel op de keper, dan doet zich een heel wat minder gunstig beeld aan ons voor. We bespeuren dan op velerlei gebied onzekerheid en halfslachtigheid en waarschijnlijk is er in Nederland (behalve natuurlijk in de tijd van de Franse overheersing) nooit zo zeer getwijfeld aan het bestaansrecht en de toekomstmogelijkheden van een onafhankelijke Nederlandse natie en staat als juist in die jaren. 5)

Ieder, die zich in de boeiende geschiedenis van de negentiende eeuw en vooral van de tweede helft daarvan verdiept heeft, zal zo'n opmerking vruchtbaar achten. De geschiedschrijving raakt hier onmiddellijk de politiek. Zo is de antirevolutionaire richting ordenbaar indien Groen niet had teruggeroepen tot de wortels van onze natie door de uitgave van zijn 'Archives', de correspondentie van de Oranjevorsten, en zijn daarop gebaseerde Handboek.' De opkomst en de kracht van de antirevolutionaire richting in de politiek van de vorige eeuw

werd krachtig gestimuleerd door Groens historische studies. J.W. Smit schreef in zijn dissertatie van 1959 dat Groen de man was 'die de orangistisch-calvinistische traditie op een veel hoger peil zou brengen, en haar tot een formidabele kracht zou maken. 6)

Vanuit deze gezichtspunten van Boogman laat G. de Bruin in de eerder genoemde bundel 'Kantelend geschiedbeeld' zien hoe de geschiedschrijving over de Opstand na 1960 een meer structuralistische en possibilistische aanpak kreeg. 7) Maar wat bracht dat nu mee in concrete resultaten? De oogst houdt niet over. De Bruin geeft zelf toe dat de geschiedschrijving van de Opstand na 1960 vooral versplintering en verwetenschappelijking laat zien. 8) Er verschenen wel tal van studies over onderdelen van de grote gebeurtenissen, maar een innerlijk samenhangend totaalbeeld werd na P. Geyl niet meer gepubliceerd. De Bruin hield nog het meest over naar J.J. Woltjer die in zijn studies vooral aandacht vroeg voor de middengroepering tussen rooms-katholicisme en calvinisme. Maar ook daar heeft hij toch vrij scherpe kritiek op. De religieuze situatie tijdens de eerste jaren van de Opstand is hem daar te pluriform voor. En dit bezwaar, aldus De Bruin, 'doet zich vooral voelen als Woltjer de middepgroeperingen positieve idealen gaat toeschrijven zoals het vermijden van een keuze tussen Trente en Genève en het voorstaan van een anglicaanse oplossing. 9) Woltjer gaat hem ook te ver wanneer hij de 'boude stelling' aandurft 'dat de Opstand nauwelijks oorzaken kende en dat het toeval van grote betekenis was. 10)

De enige die na 1960 een werkelijk nieuw element aan de geschiedschrijving van de Opstand toevoegde is volgens De Bruin de Engelsman Geoffrey Parker, nu hoogleraar in Amerika, die een nauw verband legde tussen de oorlogvoering van Filips II in het middellandse zeegebied tegen de Turken én zijn strijd op het Nederlandse front.

Parker toont aan dat tussen die twee veel meer verband bestaat dan tot nu toe werd onderkend en De Bruin heeft volkomen gelijk als hij spreekt van de 'fascinerende' manier van schrijven bij Parker. 11)

Groot is de oogst dus niet. Het door Boogman in 1959 ontworpen vernieuwingsprogramma heeft tot nu toe in werkelijk nieuwe samenvattende geschiedschrijving nog niet veel vrucht gedragen. Het belangrijkste element raakt onzes inziens de methode. Boogmans possibilistische benadering scherpt inderdaad het oog voor de crisiselementen en de spannende situaties die in de eerste tijd van de Opstand met de handen te tasten zijn. Dat geldt zowel voor de profane als voor de kerkgeschiedenis. Tussen die beide bestaat in de eerste jaren van de Opstand een bijzonder nauw verband. Wij hebben zelf getracht dat uiteen te zetten in onze studie 'Reformatie en rebellie' uit 1984. Boogman schrijft trouwens dat in het 'moeilijke en moeizame proces van natievorming' de Gereformeerde Kerk 'een stimulerende factor was. 12)

Nu de Nederlandse calvinistische traditie op haar innerlijke gehalte beproefd wordt door de Europeïsering van ons land, is er alle reden haar op haar wezenlijke waarde te toetsen. Het ging in die turbulente jaren van de Opstand om niet geringe zaken. Het is soms adembenemend te zien hoe de mannen en de vrouwen van die tijd alles op alles zetten voor geloof en vrijheid. Hun kracht én zwakheid komt daarbij telkens naar voren. Dat geldt zeker ook bij het beleg en de val van Antwerpen in 1585 dat enkele jaren geleden werd herdacht. Terecht rekenen Boogman en De Bruin de val van de grote koopstad in het Zuiden tot de grote crisissen uit de geschiedenis van de Opstand. Hoe mensen in crisissituaties kunnen bezwijken laat de rol zien die Marnix van St. Aldegonde daarbij speelde. We hopen in de beschrijving van Antwerpens val en Marnix' aandeel daarin duidelijk te maken dat de oudere

geschiedschrijving van de Opstand nog altijd van belang is.

2. Oranje waarschuwde Marnix

Op 29 januari 1584 werd Frederik Hendrik, Oranjes zoon uit zijn huwelijk met Louise de Coligny, geboren. Op 12 juni werd hij gedoopt. Dat ging, aldus Bor, de grote kroniekschrijver van de Opstand, met 'grote feste en bancquet' gepaard. Ook Marnix van St. Aldegonde, de buitenburgemeester van Antwerpen, was daarvoor naar Delft genodigd. Hij woonde het feest bij, vergezeld door Martini, de griffier van Antwerpen. Bij hun vertrek nam Oranje hen beiden apart in wat Bor noemt zijn 'vertrek-kamereken', bedoeld zal zijn Oranjes kabinet. Daar verklaarde hij tegenover hen dat hij wel begeerde dat zij nog enige dagen bleven maar dat hun vertrek 'gansch' nodig was. Oranje had 'gewisse advertentie en onderrig tinge' ontvangen, dat de Prins van Parma binnen korte tijd tegen Antwerpen zou optrekken. Hij had verklaard, aldus Oranje, 'dat hy woude de bijl aan de wortel van de boom stellen, also hy achtte dat het al aen deselve stad was hanghende, als degene die principalijk d'oorloghe was onderhoudende.' Wanneer Parma Antwerpen had bemachtigd, rekende hij erop dat Holland en Zeeland wel tot een accord bereid waren, zelfs over de zaak van de religie.

Oranje was er zeker van dat Parma een aanslag op Antwerpen in de zin had. Hij had daarover bericht ontvangen van een persoon van 'qualiteyt', die persoonlijk bij het nemen van Parma's besluit aanwezig was geweest. De Prins verzekerde beide heren van zijn kant dat hij in staat was de stad binnen twee maanden te ontzetten. Wat hem zelf betrof, was hij niet optimistisch. Hij was ervan overtuigd dat 'mislijk was hoe lange hij soude leven of zijne autoriteyt duren.' Martini zag de zaak niet zo somber in. De stad had wel voor een jaar koren in voorraad, zei hij. Oranje repliceerde dat Parma stellig de rivier de Schelde ging afsluiten en dat men in Antwerpen voor alle dingen de Blauwgarendijk moest doorsteken, die de Scheldedijk met de Brabantse wal verbond. 13)

Bor gaf dit korte verhaal als een rake inleiding op zijn uitvoerige beschrijving van het beleg van de grote koopstad in het Zuiden. Alle elementen die daar een rol bij zouden spelen, zijn er al in besloten. Oranje beseftte dat van het lot van Antwerpen heel de zaak van de Opstand afhing. De spanning die dat met zich meebracht, was voelbaar in dat korte gesprek in Oranjes 'vertrek-kamercken.' Hoe kritiek de situatie rond de stad was, diplomatiek en militair, blijkt nu in het vervolg.

3. Parma's 'master-plan'

Alexander Farnese, prins van Parma en gouverneur-generaal van de Zuidelijke Gewesten, één van de hoofdrolspelers in dit drama, schreef 3 januari 1581 een brief aan Filips II waarin hij zijn 'master-plan' voor de verovering van het Zuiden ontvouwde. Bij de Unie van Atrecht (1579) hadden de meest zuidelijke gewesten Henegouwen en Artois zich met de koning verzoend. Het ging er nu om Vlaanderen en Brabant in handen te krijgen. Daarvoor opperde Parma een nieuwe tactiek. Door een sterk veldleger te vormen wilde hij de verbindingen tussen de grote steden in deze gewesten verbreken en de waterwegen blokkeren. Daardoor hoopte hij ze, één voor één, door gebrek aan leeftocht en ammunitie in handen te krijgen.

Hand in hand daarmee ging zijn politiek bedrijf. Hij vroeg van de koning machtiging de veroverde steden niet te plunderen of uit te moorden maar hun bezetting vrije aftocht te verlenen. Aan de niet-katholieke inwoners wilde hij een termijn stellen om uit te wijken naar het Noorden. In plaats van ze te plunderen moest aan de veroverde steden een zware schatting worden opgelegd. Zo zou de oorlog zichzelf bedruipen. Een politiek van tolerantie moest het aantrekkelijk maken zich met de koning te verzoenen.

Een bijzonder moeilijk punt voor deze politiek was dat Parma bij de Unie van Atrecht beloofd had dat de Spaanse troepen het land zouden verlaten. Nu had hij ze weer nodig om een krachtig veldleger te vormen. Op 8 februari 1582 wist Parma de Staten van de 'verzoende' provincies zover te krijgen dat zij zelf om de terugkeer van de 'tercio's' vroegen. Zo marcheerden in de loop van 1582 12.000 Spaanse en Italiaanse soldaten het land weer binnen: 'The best soldiers at this day in Christianity' verklaarde Leicester later en hij wist het uit ondervinding. 14.) Parma noemde het zelf een 'mirakel' dat hij dit van de gereconcilieerde gewesten gedaan kreeg. 154)

De financiële eisen die Parma voor dit plan op tafel legde, waren niet gering. Hij vroeg en verkreeg maandelijks 200.000 ducaten uit Spanje en bovendien een som ineens van 1.250.000 gulden. 16) Maar het belangrijkste was dat de koning zich achter zijn verzoeningspolitiek stelde. Filips was in zijn 'Years of triumph', om met Parker te spreken. 17) Hij had er alle belang bij dat er eindelijk een eind kwam aan de mensen- en geldverslindende opstand aan de noordwestrand van zijn rijk. Zelfs Granvelle, die sinds 1580 de touwtjes van de regering in Madrid weer in handen had, prees deze 'autre chemie'. 18)

Terwijl Oranje in deze jaren zijn handen vol had met de escapades van Anjou, veroverde Parma in het Zuiden stad na stad. In 1583 bemachtigde hij langs de Noordzeekust Duinkerken, Nieuwpoort en Veurne en legde de hand op Axel en Hulst aan de mond van de Schelde. Voorjaar 1584 waren Ieper en Brugge aan de beurt en sloot hij Gent in. Dat capituleerde na een hard beleg in september 1584. Al deze steden kregen een schatting opgelegd en de gereformeerden onder de inwoners ontvingen een termijn om hun zaken te regelen. De inneming van Gent gaf Parma grote voldoening. 'Elle (Gent) a été la plus pervertie de toutes les principales villes, en matière de religion', schreef hij Filips. Er moest daar een her-opvoeding plaats vinden, want: 'Depuis tant d'années, les habitants ont été imbus (*gedrenkt*) des principes des hérétiques. 19..)

Oranje hield Parma scherp in het oog. Hij had zelf op 22 juli 1583 Antwerpen, waar hij de laatste jaren verblijf hield, verlaten. Hij voelde zich daar bedreigd. Niet alleen van buitenaf maar ook van binnenuit vanwege zijn francofiële politiek. Samen met de Staten-Generaal vertrok hij naar het Noorden. 'Het centrum van de opstand is het glorieuse Antwerpen geweest; het is het Hollandse Delft geworden' schrijft A.J. Tjadens niet onaardig. 20)

In december 1583 benoemde Oranje Marnix tot 'buitenburgemeester' van Antwerpen: premier Bourgmaistre noemt Marnix het zelf in zijn 'Brief récit.' Bovendien haalde de Prins hem over de benoeming tot lid van de Raad van Brabant aan te nemen. 21)

De verheffing tot Markgraaf van Antwerpen wees Marnix beslist van de hand. Oranje haalde hem tot het burgemeesterschap over door op het grote belang van het land te wijzen: van Antwerpen hing heel Brabant af en wat er over was van Vlaanderen. 22)

De 'buitenburgemeester' - we weten niet precies waar de titel vandaan komt - gaf leiding aan de magistraat van de stad en aan de Breeden Raad waarin vrijwel alle gilden van de stad vertegenwoordigd waren. Dat waren er nogal wat. Hij stond tevens aan het hoofd van de schutterij en van de politie. Als 'buitenburgemeester' woonde Marnix het doopfeest van

Frederik Hendrik bij en bij die gelegenheid toonde Oranje hem meer 'honneur et caresse' (eer en vriendschap) dan hij ooit had gedaan. 23) Oranje beseftte de beproevingen die Marnix wachtten.

Nauwelijks was Marnix terug in Antwerpen of hij werd geconfronteerd met de harde werkelijkheid. Op 3 juli bezette Parma de beide Scheldeoevers en wierp hij zich met zijn leger in Kalloo, een dorp aan de linkeroever halfweg de Westerschelde en de stad. Of Oranjes inlichtingen-dienst perfect werkte! Bovendien veroverden Parma's troepen Liefkenshoek, ook aan de linkeroever van de Schelde, ongeveer waar deze in de zeearm van de Westerschelde uitmondt. Mondragon, die oude houwdegen (geb. 1504), slaagde er echter niet in het tegenover Liefkenshoek gelegen Lillo in handen te krijgen. Het laatste werd gedurende het belegde aanvalsbasis van de hollandse en zeeuwse ontzettingspogingen. Liefkenshoek viel op 10 juli, de dag waarop Oranje in Delft werd vermoord. Het bericht van de dood van Oranje verwekte in de stad zo'n 'perplexité', schreef Marnix in zijn latere apobgie (het 'Brief Récit') dat zelfs de meest standvastige burgers over een vergelijk begonnen te spreken. 24) Alleen met grote moeite wist Marnix ze tot bedaren te brengen.

Direct na zijn terugkeer had Marnix in de Breeden Raad het doorsteken van de Blauwgrändijk aan de orde gesteld. Maar het gilde van de vleeshouwers verzette zich er tegen met man en macht. Er weidden 5000 ossen op het achter de dijk gelegen land. Die konden ze niet missen! Dit voorval toont aan hoe Marnix met handen en voeten gebonden was door het ingewikkelde bestuur van de stad. Hij had in die Breeden Raad zelf slechts één stem. Van Meteren, één van de geschiedschrijvers uit de tijd van de Opstand en goed over de gang van zaken in Antwerpen geïnformeerd - hij was er geboren - schrijft: "t Gouvernement binnen Antwerpen was omtrent dezen tyd zeer verward, zo dat de Heer van St. Aldegonde ... niet uitregten kon wat wel nodig was. 25)

Antwerpen was een grote stad. Het telde kort voor het beleg 90.000 inwoners. Er woonden grote groepen buitenlandse kooplieden. Duitsers handelden er in metaal; de Portugezen hadden er de specerijenhandel in handen en Engelsen dreven er de lakenhandel. 'Het is op het samentreffen van deze drie groepen dat de unieke wereldbetekenis van Antwerpen was gebaseerd: de uitwisseling van deze produkten die van Antwerpen enkele decennia lang een onmisbaar centrum van wereldhandel had gemaakt. 26) Veel van deze kooplieden stonden achter de zaak van de Opstand en financierden tussen 1579 en 1585 de oorlog tegen Spanje.

De stad was door haar open verbinding met Zeeland gemakkelijk te bevoorraden. Daarom lag er voor Parma alles aan de Schelde af te sluiten. Al kon hij Lillo zelf niet bemachtigen, hij wist toch een groot stuk van de rechter Scheldeoever tussen Lillo en de stad in handen te krijgen. Ongeveer halfweg Lillo en de stad verbond de Cauwensteynse dijk die rechter Schelgedijk met het vasteland van Brabant. Dicht bij het punt waar deze dijk het vasteland bereikte, lag het dorp Stabroek. Daar vestigde Mansfeld, één van Parma's onderbevelhebbers, zijn hoofdkwartier. Parma had zijn hoofdkwartier in Beveren, dichtbij de linker Scheldeoever. Een groot deel van de gevechten om de stad heeft zich op deze dijken afgespeeld. Het valt op hoeveel meer dan bij het beleg van Alkmaar en van Leiden het Spaanse leger thans was ingespeeld op de strijd in het waterland. Dat neemt niet weg dat Parma al op 4 september 1584 aan een onbekende schreef dat reeds 500 soldaten ziek lagen in het koninklijke hospitaal. 27)

4. Onderhandelingen met Frankrijk

De eerste maanden van het beleg was de situatie beslist nog niet kritiek. Voorraadschepen vanuit Zeeland bereikten de stad voortdurend. Daar was goed geld aan te verdienen! De schippers maakten hoge prijzen voor hun koren dat zij met groot risico onder de neus van de vijand aanvoerden. Het stadsbestuur stelde al spoedig een maximumprijs vast. Dat leek verstandig maar was het niet. Plotseling verminderde toen de aanvoer van het graan. Er viel geen geld meer aan te verdienen.

Wat had Marnix voor mogelijkheden tot ontzet? We raken hier de buitenlandse politiek van de Verenigde Provinciën in dat moeilijke jaar direct na de moord op Oranje. Anjou, die één maand vóór Oranje overleed, had zijn broer Henri III, de koning van Frankrijk, tot zijn 'erfgenaam'

benoemd. Maar was deze bereid de soevereiniteit van de Verenigde Provinciën op zich te nemen en de stad te hulp te komen? Marnix had Oranje in zijn francofiële politiek voortdurend gesteund en hield die lijn ook tijdens het beleg aan. Na Oranjes dood lag het bewind over het land in handen van de Staten-Generaal die voor de dagelijks uitvoerende macht een Raad van State hadden benoemd, waarin ook de jonge graaf Maurits zitting had. In feite lag nu de leiding van de Opstand in handen van een groepje stadspensionarissen en de vertegenwoordigers van Holland en Zeeland in de Staten-Generaal. Zij waren ervan overtuigd dat zij alléén de krijg niet vol konden houden.

Er waren echter slechts twee mogelijkheden van buitenlandse hulp tegen Filips: de zwakke Franse koning én koningin Elisabeth van Engeland. De laatste had, schrijft de Engelse historicus Mattingley, 'that capacity for consistency which consisted in always being inconsistent. 28)

Helemaal waar was dat niet. Er zat wel degelijk een beleidlijn in Elisabeths buitenlandse politiek. Het valt alleen niet gemakkelijk die te ontdekken. De Engelse geschiedschrijving heeft zich de laatste jaren daar intensief mee beziggehouden. Volgens Wernham in zijn 'Before the Armada' (1966), was zij erop uit Englands onafhankelijke positie te handhaven tegenover de twee grote mogendheden van die tijd: Spanje en Frankrijk. Daar stemde zij haar politiek tegenover de Nederlanden op af. Volgens Charles Wilson, een andere Engelse hedendaagse historicus, was het haar overtuiging dat 'the security and the prosperity of England indissolubly (onverbreekbaar) was bound with that of a united Netherlands. 29) Die Verenigde Nederlanden dan opgevat in de zin van de Pacificatie van Gent: handhaving van de soevereiniteit bij de koning van Spanje, maar over vrije Nederlanden en vrijheid van religie. Elisabeth was een protestantse vorstin maar ze was wel wars van rebellie.

De Nederlandse politieke leiders waren verdeeld. Oranje en zijn naaste medewerkers mikten op Frankrijk. Daar hadden de hugenoten een vinger in de pap en dat land was een natuurlijke vijand van Spanje in die zestiende eeuw. Paulus Buys, de landsadvocaat, en de meeste gereformeerden waren geporteerd voor Engeland.

De benarde positie van Antwerpen drong tot handelen. Op 26 augustus arriveerde in Middelburg Daniël van der Meulen, een Antwerpse koopman, die de stad had afgevaardigd om haar zaak in de Staten van Holland en in de Staten-Generaal te bepleiten. Hij hield al twee dagen na zijn aankomst in de Staten-Generaal die zich tijdelijk in Middelburg hadden gevestigd, een welsprekend betoog. Het ging er niet om, zei hij, steden als Herenthals of Vilvoorde te redden, maar het gold hier:

'Het verlies van heel Vlaanderen, van heel Brabant, van de trouwe stadt van Antwerpen ... ende dat men den vijant eer corte maenden met sijnen scepen voorbij Vlissingen en

Walcheren sal sien vogerren. 30)

Van der Meulen legde de vinger op de wondeplek van de oorlogvoering: er moest een eenhoofdig leiderschap komen en daarbij dacht hij vooral aan de koning van Frankrijk:

'Ons gouvernement en con noch en mach op deser manieren niet langer duren of bestaen. 31)

Hij gaf praktische raad. De Raad van State moest zich onder het leiderschap van de jonge Maurits verplaatsen van Delft naar Middelburg, veel dichterbij het strijdtoneel.

Dat gebeurde nu dan ook. Maar voor Engeland voelde hij niets. Er waren maar twee wegen, betoogde hij haarscherp:

'gelijck hetzelve sijne princelijke Excellentie (Oranje!) dickmael heeft verthoont: den eenen naar Vranckryck, den anderen naer Spaignien. De differentie tussen deze twee is zoo groot als tusschen de doot ende het leven. 32)

De meerderheid van de Staten opteerde voor Frankrijk. Wel liet Despruneau, de Franse gezant, de Staten weten dat er geen uitzonderingspositie meer kon zijn voor Holland en Zeeland zoals destijds in het verdrag met Anjou was bedongen. Een en ander leidde tot lange gesprekken in de Staten van Holland en Zeeland. Die besloten tenslotte door de zure appel heel te bijten 'na lange deliberatie en disputeren' en deze landen 'absolutelijk' aan de Franse kroon op te dragen om 'uyt deze ellendige, wreede en bloedige oorlogen eens te mogen geraken. 33) Zij stelden wel als voorwaarde het behoud van de gereformeerde religie en de handhaving van de bestaande privilegiën. Het was toen inmiddels 9 oktober.

De molens in de Hollandse staatscolleges maalden langzaam. Het duurde tot december voor een conceptverdrag met Frankrijk gereed was. Pas in januari reisde een omvangrijk gezantschap naar Frankrijk af. Het stond onder leiding van de jurist Leoninus en van Arent van Dorp en telde maar liefst zeventien leden. De ontvangst in Parijs was luisterrijk maar 'tegenover een grandioze ontvangst in die stad stond geen enkele concrete toezegging. 34) Koning Hendrik III stond onder zware druk van de Rooms-katholieke Liga met aan het hoofd de De Guises. Aannemen van de soevereiniteit over de Nederlanden betekende oorlog met Spanje, maakten de De Guises koning Henri duidelijk.

Op 3 april was de delegatie terug in 's-Gravenhage, met lege handen. Antwerpen en Holland en Zeeland moesten zichzelf maar redden.

5. Antwerpen in het nauw

In die wintermaanden was de toestand van Antwerpen er niet beter op geworden. Parma had een geniaal plan ontworpen: de Schelde door een schipbrug te blokkeren. Hij had dat al eerder bij de belegering van Maastricht gedaan en bracht de daarbij opgedane ervaring nu in praktijk. Halverwege de stad en de monding van de Schelde liet hij op beide oevers een fort bouwen: Sint Filips en Sint Marie. Vanuit die forten bouwde de genie twee bruggehoofden in de rivier. Ze heiden zware boomstammen in de rivier tot waar die er te diep voor werd en stelden op die bruggehoofden aan beide kanten zwaar geschut op. Daartussen sloegen zijn troepen een schipbrug van 300 meter. Die bestond uit een groot aantal schuiten, ieder voorzien van twee kleine kanonnen. Op 25 februari 1585 was de brug gereed. Drie dagen later schreef Parma triomfantelijk aan de koning dat de brug zou standhouden 'al kwam ook geheel Holland en Zeeland er op af om de staketsels te vernielen. 35) Parma had het overigens niet gemakkelijk. Zijn brieven aan Filips uit deze tijd staan bol van klachten over geldgebrek.

Op 13 maart 1585 capituleerde Brussel. Het garnizoen kreeg vrije aftocht en de

gereformeerden mochten zich twee jaar bezinnen of zij in de stad wilden blijven. De situatie werd nu voor Antwerpen kritiek. In deze grote nood legde Frederico Giannibelli, een Italiaans inwoner van de stad, Marnix en de Breeden Raad een bijzonder idee voor. De man was omstreeks 1530 in Mantua geboren en 'vuurwerker' van beroep. Hij vroeg drie schepen om daarmee de schipbrug van Parma op te blazen. De Raad bood er hem twee: De Hoop en De Fortuin. Hij metselde in die schepen grote mijnkamers en vulde die met buskruit. Ze werden van een mechanisme voorzien om het kruit op een bepaald tijdstip tot ontploffing te brengen. De leiding van de stad koos de nacht van 4 op 5 april voor de onderneming. Juist op die vierde april had Justinus van Nassau met de Zeeuwse vloot Liefkenshoek heroverd. Parma's positie op de linker Scheldeoever werd daardoor ernstig bedreigd.

J.L. Motley heeft het verloop van de onderneming schitterend en dramatisch beschreven. De Fortuin was onfortuinlijk en liep op een zandbank. De stuurlied hadden het schip te vroeg verlaten. Maar De Hoop dreef tegen de brug, precies waar het bruggenhoofd in de brug zelf overging. Parma en zijn officieren stonden dicht bij dat punt om te zien wat er ging gebeuren. Ze dachten dat er een brander aan kwam drijven. Spaanse soldaten hielden de wacht op de brug.

P.C. Hooft heeft in zijn zeventiende-eeuws Nederlands kleurrijk beschreven wat er nu gebeurde:

'Korts daarna borst de Hoop, met zoo dullen donder, en verbolghen blixem, dat de heemel scheen te kraken om in te storten, de wereld te scheuren, de hel zyn kaaken op te sperren. Het vraatigh vuur verslond, oft verslensde met zynen slagh, niet alleen d' onderzoekers, die 't binnen 's boords verraste, maer teffens 't meeste deel der geenens, die op het staaketsel, oft in de scheepen der brugge waaren; der maate, dat men van hun nooit eenigh overschot vernam.
36

Twee opperofficieren van Parma vonden de dood. De één, de markies van Richebourg, werd dagen na de explosie teruggevonden in de rivier. Zijn lijk was gewikkeld om een ankerketting. De ander, Robles de Billy, bekend uit de geschiedenis als gouverneur van Friesland, vond men pas in augustus, vastgekleefd aan één van de palen van het bruggenhoofd. Parma zelf werd omvergeblazen door de luchtdruk en getroffen door een rondvliegend stuk hout. Meer dan 800 Spaanse soldaten kwamen om het leven. Het gebeuren maakte diepe indruk op de tijdgenoten.

Toch wisten de Antwerpenaars en de Zeeuwen er geen succes van te maken. De bemanning van de naar de brug gezonden schepen raakte in paniek en kwam te vroeg terug. De Zeeuwen bovenstrooms kregen zodoende niet tijdig het sein waarop zij wachtten. Parma, die zijn hoofd koel hield, liet in drie dagen het gat in de brug dichten. Het bezorgde hem een compliment van Filips II, die vaderlijk zijn neef tot voorzichtigheid maande, want alles hing van hem af.
37)

Het werd kritiek in de belegerde stad. De kerkenraad van Antwerpen schreef op 26 maart 1585 een brief aan die van Londen waarin zij hulp vroegen voor ondersteuning van hun armen: 'Alzo dat wy nu te water ende te lande besloten synde, de coopluuden vertrocken wesende, alle coopmanschap ende handtneringhe stille staende.' De diakenen, schreven zij, vormden nu met de stadsaalmoezeniers één college met 'één beurs.' De brief is ondertekend door de predikanten Van der Heijden, Tillius, Bastinghius en Van Reghenmortel. Er bevindt zich in het archief van de kerkenraad van de Nederlandse vluchtelingengemeente te Londen bovendien nog een tweede gelijklopende brief. Die is gedateerd op 15 april en ondertekend door de predikanten Trabius en Fraxinus. Men heeft vermoedelijk voor alle zekerheid twee

brieven verzonden.

De brieven hebben in ieder geval Londen bereikt. Op 24 juni schreven de broeders in Antwerpen aan die te Londen dat zij via Jan van de Beke, pensionaris van Vlissingen, een wissel op Londen hadden getrokken van 236 pond en 5 schellingen Vlaams, 'welcke somme onze almoesseniers ontfangen hebben.' Deze brief werd pas op 16 september in Londen ontvangen en was ondertekend door Andries de Meester. Antwerpen was toen al gevallen.³⁸) Nu er geen hulp uit Frankrijk viel te verwachten, zetten de Hollanders en de Zeeuwen alles op alles om de stad te ontzetten. Men kan bepaald niet zeggen dat zij de belegerde stad in de steek hebben gelaten. Was het niet mogelijk, vroegen zij zich af, de Cauwensteynse dijk in handen te krijgen en zo achter de brug om een ontzettingsmacht naar de stad te zenden?

Al het land langs de rivier hadden de Antwerpenaars geïnnundeerd. Wanneer men genoemde dijk in handen kreeg en doorstak, kon een vloot over het ondergelopen land de stad bereiken. Bij Lillo, ook aan de rechteroever van de Schelde en nog steeds in Zeeuwse handen, verzamelde zich nu een krachtige staatse vloot. Hoezeer deze zaak de leiding van de Opstand ter harte ging kunnen we opmaken uit het hoge gezelschap dat zich op de vloot inscheepte. Het waren onder meer Joos Steyn, burge meester van Haarlem; Reynier Cant, de bekende burgemeester van Amsterdam; Pieter Claesz Verhorst, burgemeester van Rotterdam en Pieter Adriaansz van Leiden - hij zal vast en zeker aan de dagen van het ontzet van Leiden hebben gedacht - en nog andere leden van de Staten van Holland. Volgens Bor was zelfs Johan van Oldenbarnevelt, toen nog pensionaris van Rotterdam, bij het gezelschap maar dit wordt door Den Tex op sterke gronden aangevochten. ³⁹)

De vloot moest vanuit Lillo koers zetten over het ondergelopen land naar de Cauwensteynse dijk. Hohenlohe, de opperbevelhebber van het staatse leger, leidde de onderneming.

Marnix voer vanuit de stad met de daar aanwezige schepen de ontzettingsvloot tegemoet. Het was niet de eerste keer dat men probeerde de dijk in handen te krijgen. Een eerdere poging op 7 mei was totaal mislukt. Nu, op 27 mei, lukte het echter voet op de dijk te zetten. Meer dan 3000 man raakte op dat smalle stukje grond slaags. De Zeeuwen onder Hohenlohe en Justinus van Nassau sloegen een bres in de dijk en slaagden er in een gedeelte te bezetten. Marnix en Hohenlohe ontmoetten elkaar op de dijk en sprongen in het eerste het beste schip dat door de bres voer om het goede bericht in Antwerpen te brengen en meer schuiten voor de proviand te ontbieden. De vreugde in de stad was groot en het bericht van de doorbraak liep als een lopend vuurtje door het hele land. Bor vermeldt dat hij op de 28ste mei in Utrecht was en daar de klokken hoorde luiden van zeven tot acht uur 's morgens en van negen tot tien uur 's avonds. ⁴⁰)

Marnix en Hohenlohe hadden echter te vroeg het toneel van de strijd verlaten. Parma greep persoonlijk in op het gevecht. De ebstroom zoog de zeeuwse schepen weg van de dijk en de Spanjaarden dreven de staatse troepen, die achter bleven, in het water. Men had zich in Antwerpen en in het land blij gemaakt met een dode mus.

6. Het Engelse secours

De zaak van de Opstand was in die zomer van 1585, een jaar na de moord op Oranje, in een hachelijke situatie geraakt. Henri III van Frankrijk had het laten afweten. Antwerpen hing aan een zijden draad. De leidende politici verkeerden in verwarring. Er viel nog één hulpbron aan te boren: Engeland. De politieke leiding sloeg daarom nu het oog op Elisabeth van Engeland.

Ze had in de jaren na 1572 wel van tijd tot tijd de Opstand gesteund maar innerlijk was ze wars van rebellie. Ze wilde geen oorlog met Spanje maar wilde ook niet dat de Lage Landen en hun kusten weer in de macht van Filips kwamen. De dood van Anjou en de moord op Oranje hadden roet in haar politieke eten geworpen. De Europese politieke situatie had zich bovendien in korte tijd grondig gewijzigd. Henri III, de Franse koning, was kinderloos. Diens naaste erfgenaam van de troon was Henri van Navarre, een hugenoot en zijn zwager. Die was, op zijn beurt, voor Filips II onaanvaardbaar. Op 21 december 1584 sloot Filips het geheim verdrag van Joinville met de De Guises, waarin hij hun steun beloofde in de strijd tegen Navarre als troonopvolger. Het eerste gevolg van dit verdrag was de afwijzing van de soevereiniteit over de Nederlanden door Henri III. Joinville, aldus de historicus Wernham, 'revolutionized' de hele Europese politiek. 41)

Queen Elisabeth, een intelligente gewiekste vrouw, zag in dat met de ondergang van de Verenigde Provinciën en niet minder met een aan Spanje horig Frankrijk, ook voor het protestantse Engeland de ondergang dreigde. Tot nu toe hadden in Engeland de oorlogspartij onder leiding van Walsingham en Leicester en de voorstanders van neutraliteit onder Burghley elkaar in evenwicht gehouden. Beide partijen begrepen dat nu aan interventie in de Lage Landen niet te ontkomen viel. In maart 1585 liet Davison, Elisabeths 'agent' in de Nederlanden - ze wilde er geen officiële gezant benoemen - aan de Staten-Generaal weten dat zijn meesteres tot onderhandelen gereed was.

De politieke leiders in de Nederlanden hadden op hun beurt geen keus meer. Haastig werd een gezantschap naar Engeland in elkaar getimmerd. De voornaamste kopstukken uit de Staten-Generaal werden erin benoemd. Het werd voor Oldenbarnevelt zijn eerste buitenlandse missie. Mannen als Paulus Buys, Valcke en Menijn waren ook van de partij. De Franse kaart was uitgespeeld.

In Engeland drong inmiddels door hoe precair de situatie in Antwerpen was. De agent van de Staten in Londen Joachim Ortel, volgens Wilson 'a highly intelligent and capable diplomat 42) smeedde het ijzer terwijl het heet was. Hij drong bij de Engelse regering aan op een onmiddellijk secours voor Antwerpen. Maar op het laatste ogenblik kwam er een kink in de kabel. Gilpin, een Engelse koopman in de Nederlanden, schreef in april 1585 een brief aan staatssecretaris Walsingham, dat de zaken er in die stad niet zo riskant voorstonden als men in Engeland meende.

Burghley deelde daarop aan Ortel mee dat de koningin eerst het resultaat van de aanslag op de Cauwensteynse dijk wilde afwachten. Die brief werd noodlottig voor Antwerpen. Gilpins optimistische brief, schreef Ortel aan Walsingham, 'had overthrown every thing. 43)

Toen op 5 juli het Nederlandse gezantschap in Gravesend arriveerde - eindelijk woei er een oostenwind - stonden de zaken in Antwerpen vrijwel hopeloos. Het nam bovendien nog een maand onderhandelen en lobbyen voor op 20 augustus eindelijk het verdrag van Nonsuch werd getekend. Elisabeth wees daarin wel de soevereiniteit over de Nederlanden af maar was bereid tot een secours (een hulpexpeditie). Zij liet zich nu een soort protectoraat aanleunen. Het secours bestond uit een voor die tijd vrij aanzienlijk leger van 5000 voetknechten en 600 ruiters. Robert Dudley, graaf van Leicester en gunsteling van Elisabeth zou gouverneur-generaal worden. Als onderpand voor de terugbetaling van de kosten gaven de Staten Vlissingen en Brielle als pandsteden. Begin september begonnen de eerste Engelse troepen in Vlissingen te landen. Eindelijk had de Republiek in-wording een plechtanker voor haar buitenlandse politiek gevonden. Het zou haar dertien jaar dienen, aldus Den Tex. 44) Heel instructief vergelijkt Wilson dit verdrag met de landlease overeenkomst tussen Amerika en

Engeland: geen oorlogsverklaring maar wel gaan tot de rand ervan. 'Brinkmanship' was Elisabeths fort!

Antwerpen kon de overschakeling van Frankrijk op Engeland niet meer meemaken. In maart 1585 schreef Andries van der Meulen, schepen van Antwerpen, aan zijn bovengenoemde broer Daniël - er was kennelijk sprake van dat ook Antwerpen als pandstad aan Elisabeth werd gegeven - 'Wilden wij haer (Elisabeth) dese stadt innegheven, soude seer gereet sijn ons te helpen, maer wij en moghen soo slecht niet sijn. 45) Een maand later schreef hij: 'Die presentatiën van de coninginne van Engellant sijn oock seer onseker. Wij moeten ons op God vertrouwen. 46)

7. Marnix' aandeel in de overgave van Antwerpen

De nederlaag in de slag op de Cauwensteynse dijk was voor het moreel van de stad funest. Daarin zijn Van Meeteren en Bor eenparig. Bor schrijft 'Maer na dese grote nederlage hebben die van Antwerpen den moed geheel verloren. 47) We raken hier de positie die Marnix innam bij de nu in de zomer van 1585 volgende onderhandelingen met Parma. In 1883 heeft Kervyn de Lettenhove, een belgische historicus, Marnix op een ongelofelijk felle manier op de korrel genomen in zijn 'Marnix La capitulation d'Anvers.' Het geschrift diende hem als basis voor het in 1885 verschenen vijfde deel van zijn grote werk 'Les Huguenots et Les Gueux.' In feite blijft er van Marnix als staatsman en leider bij Kervyn niets over. Hij scheurde diens reputatie gewoon aan flarden. En, het moet gezegd, hij voerde er bijzonder krachtige argumenten voor aan. Met behulp van zijn fenome nale kennis van de Belgische archieven bouwde hij steen voor steen zijn eindoordeel op. Dat luidde 'S'il avait voulu, la ville d'Anvers eut été sauvée. 48) In goed Nederlands: als Marnix had gewild, was Antwerpen behouden gebleven.

Het heeft lang geduurd vóór Kervyn grondig tegengesproken werd. Maar in 1936 publiceerde dr. Paulina W. Havelaar haar verhandeling 'Marnix van St. Aldegonde als verdediger van Antwerpen 1584-1585. 49) Kort daarop werd zij gevolgd door de moderne biograaf van Parma,

Jhr. Leon van der Essen, met zijn 'Marnix van Sinte - Aldegonde en de verdediging van Antwerpen in 1584-1585' in het Belgische gedenkboek 'Marnix van Sinte-Aldegonde' dat omstreeks het vierde eeuwfeest van Marnix' geboorte verscheen. Van der Essen heeft voor Kervyn geen goed woord over. 'Oppervlakkige beschouwingen', aldus Van der Essen. 50) Hij sloot zich nauw bij dr. Havelaar aan die hij prees voor haar 'diepgaande' uitleg van Marnix' motieven. 51) Omstreeks diezelfde tijd publiceerde in Nederland **A.A. van Schelven zijn boek over Marnix** (1940). Hij nam daarin een middenpositie in. Van Schelven schreef dat zij die 'objectief, wetenschappelijk, zijn zaak (namelijk die van Marnix) hebben onderzocht' een gunstiger oordeel vellen. 'Eerbiedwaardig komt Antwerpens burgemeester weliswaar niet uit dit onderzoek tevoorschijn ... Maar een verrader, neen!' 52)

Wie heeft gelijk?

Laten wij eerst zien hoe Antwerpen nog vrij plotseling ten val kwam. Zoals we boven al schreven werd de nederlaag op de Cauwensteynse dijk voor de stad fataal. Er voltrok zich nu plotseling een ingrijpende verandering bij haar burgemeester. Of had hij innerlijk de stad al overgegeven? Kervyn zet zijn onderzoek in door te stellen dat al in maart zich bij Marnix de eerste verschijnselen van défaitisme voordeden. Een overtuigend bewijs daarvoor voert hij niet aan. Maar onomstotelijk staat vast dat Marnix een week na het drama op de

Cauwensteynse dijk Parma een brief schreef, waarin het verdere verloop van de zaak zich reeds aftekende. Die brief - ze is van 31 mei - heeft hij nota bene zelf in zijn 'Brief Récit' gepubliceerd. Ze heeft Parma weliswaar nooit bereikt maar hij werd wel aan een tamboer overgegeven om hem aan Parma te bezorgen. Daarin staat de zwakte van Marnix ten voeten uit voor ons. Hij begon daarin zichzelf te verontschuldigen. Van jongsaf, schrijft hij, had hij de religie aangehangen die hier te lande te vuur en te zwaard werd vervolgd. Daarbij was hij steeds van oordeel geweest dat het onderdanen niet toekwam het zwaard op te nemen tegen hun meerderen om de religie te verdedigen. Toen echter de Staten en de stadhouders hier te lande de strijd voor haar aanbonden, zag hij een legitieme roeping mee te doen: het calvinistische verzetsrecht ten voeten uit. Daaruit was deze vreselijke krijg voortgevloeid die zoveel rampen bracht 'sur ce povre peuple' (*over dit arme volk*). Deze strijd voort te zetten na de slag op de dijk, zoals zij van Holland en Zeeland en hun aanhangers in de stad wilden, zag hij niet meer zitten. Daarom wendde hij zich thans tot Parma om samen met hem er een eind aan te maken.

Daarop volgen enkele beslissende zinnen: 'je puisse traicter avecq ceux de Hollande et Zélande, sans lesquels nous ne pouvons rien resoudre.' Dat wil zeggen: hij zou (om een eind aan de krijg te maken) kunnen onderhandelen met Holland en Zeeland zonder welke er niets viel te besluiten. Dat laatste vanwege de eed die zij tegenover elkaar hadden afgelegd en ook omdat onderhandelen zonder Holland en Zeeland de totale ruïne van de stad zou betekenen. Hij verzocht Parma daarom thans goede en redelijke condities toe te staan 'en oubliant toutes choses passées' (*en daarbij al de gebeurde zaken te vergeten*). Hij vroeg aan Parma een onderhoud om hem duidelijk te maken dat door enige religievrijheid toe te staan, al was het provisioneel tot aan een Generaal Concilie of een provinciale synode, de harten van de onderdanen weer tot hun koning zouden worden geneigd en een vaste en eeuwige vrede kon worden gevestigd.⁵³)

Die brief heeft Parma nooit bereikt maar ze was wel het begin van een vredesproces dat op de overgave van de stad uitliep. Het is duidelijk dat Marnix ook Holland en Zeeland in het vredesproces wilde betrekken. Toen op deze brief geen reactie kwam, zocht Marnix contact met Richardot, een lid van Parma's Raad van State. Dat lukte en op 8 juni schreef Marnix in dezelfde trant aan deze raadsman van Parma.

Richardot overlegde met zijn meester die na enige aarzeling Richardot groen licht voor een onderhoud gaf. Op 11 juni nodigde hij Marnix uit tot een gesprek. Er was nu geen houden meer aan. Marnix vroeg Richardot een ontmoeting tussen Parma en hem tot stand te brengen. Als onderwerpen voor het onderhoud noemde hij consciëntievrijheid en een algemeen accoord in de Nederlanden. Marnix had zijn politieke lijn uitgezet en hield die voorlopig aan. Hij verbond de overgave van de stad aan twee voorwaarden: een accoord met Holland en Zeeland en het toestaan van religievrijheid.

Al spoedig lekten deze contacten uit in de stad en Marnix zag zich genoodzaakt de Breeden Raad erin te kennen. De predikanten kregen er ook lucht van en waarschuwden op zondag 30 juni in hun preken met alle macht. Maar Marnix zette door. Op 6 juli viel in de Breeden Raad het besluit hem de bevoegdheid tot onderhandelen met Parma te geven. Daar gingen woedende debatten aan vooraf. Die van de religie waren en op hulp van Engeland hoopten, wilden de stad tot het uiterste verdedigen, meldt een brief van 21 juli uit Antwerpen.⁵⁴)

De Breeden Raad besloot Marnix, samen met de heren De Mérode, de schepen Schoonhoven en Adriaan Hessels naar Parma's kamp in Beveren af te vaardigen. Op 9 juli kwamen zij daar aan. Parma had de derdedaagse koorts, maar dat verhinderde hem niet met Marnix in onderhandeling te treden. De beide leiders van de delegaties hielden eerst een officiële toespraak:

Marnix in het Frans en Parma in het Italiaans. Daarna trokken beide heren zich terug voor een mondgesprek. Op hoog niveau werd er nu door deze 'top' onderhandeld. Marnix legde vier voorwaarden op tafel:

1. Geen vrede zonder Holland en Zeeland erin te betrekken;
2. een religievrede waarin ook de andere provinciën konden treden;
3. een spons over het verleden;
4. er zou in Antwerpen na de vrede geen citadel mogen worden gebouwd.

Parma had behoefte aan overleg met zijn staf. Het duurde enkele dagen vóór hij zijn tegenvoorwaarden formuleerde. Vooral het punt van de religie -vrede lag gevoelig. Hij had daarover al eerder gecorrespondeerd met de koning. Hoe ver kon hij vanwege Madrid gaan? De brief die hij hierover aan Filips schreef is niet bewaard gebleven maar Lefevre citeert in zijn grote uitgave van de briefwisseling van Parma en Filips een extract bij de Spaanse geschiedschrijver Strada. Parma opperde daarin óf een gelimiteerd verblijf van de calvinisten in de veroverde stad óf zelfs de mogelijkheid van een zekere religievrijheid in de hoop dat de gereformeerden zo tot het katholicisme overgingen. Filips antwoordde in een missive van 17 augustus die pas na de val van de stad Parma bereikte. Hij liet er geen twijfel over dat van een ongelimiteerd verblijf van de gereformeerden geen sprake kon zijn. De uitsluitende praktisering van de katholieke religie zonder de tolerantie van een andere eredienst in enige stad of regio, moest de eerste voorwaarde zijn: 'rien de plus.' 55)

Parma mocht dus op dit punt geen enkele concessie doen en hij wist dat ook. Vandaar zijn tegenvoorstellen:

1. geen religievrede, het zou de veroverde steden maar innerlijk verdelen;
2. het was prima indien Marnix de andere provincies in het vredesproces betrok maar
3. daar kon de vrede met Antwerpen niet op wachten en
4. dus geen 'chose nouvelle' (nieuwe zaak) op het punt van de religie maar zich onderwerpen aan de koning.

Met deze tegenvoorstellen op zak keerde Marnix' deputatie terug naar Antwerpen. In een brief van 30 juli aan de koning berichtte Parma Filips dat hij een onderhoud van drie uur met Marnix had gehad en hem gezegd had wat 'la bonté divine' hem ingaf. 56) Hij hield dus ook ten opzichte van de koning een slag om de arm.

In de nacht van 13 juli kwamen de onderhandelaars in de stad terug. Op 14 juli deed Marnix in de Raad verslag van zijn bevindingen.

Op 23 juli besloot de magistraat van Antwerpen het gesprek met Parma voort te zetten. Op 19 juli had Mechelen inmiddels gecapituleerd waardoor de stad nog verder werd ingesloten. Er reisde nu een omvangrijke delegatie naar het kamp van Parma af. Naast Marnix en de vorige drie gedelegeerden werden er nog zeventien andere leden benoemd. Het werd nu ernst. Op 24 juli kwamen ze in Beveren aan en leverden nieuwe voorstellen in. Ze kwamen neer op verzoening voor alles wat sinds 1566 tegenover de koning was misdreven zonder enige uitzondering: 'aucun crime n'étant réservé' en wat de religie betreft: toepassing van de Pacificatie van Gent op Antwerpen en heel Brabant.

Parma, bijgestaan door drie juristen, onderhield zich opnieuw uitvoerig met de onderhandelaars. Hij benadrukte vooral dat vrijheid op het punt van de religie onhaalbaar was. Wel konden de gereformeerden drie jaar bedenktijd krijgen. Aan de stad werd een schatting van 400.000 gulden opgelegd. Alleen wanneer Holland en Zeeland in deze vrede meededen werd er geen citadel gebouwd.

Het was duidelijk: het werd nu kiezen of delen. De situatie in de stad werd steeds moeilijker. De proviand was tot een minimum geslonken hoewel het de vraag is of het dieptepunt daarin al was bereikt. Daarover verschillen de auteurs over het beleg van mening. 57)

Marnix stond voor een loodzware beslissing. Van buiten de stad werden krachtige pogingen gedaan hem tot volhouden te bewegen. De Staten van Holland schreven hem op 16 juli dat secours uit Engeland verzekerd was indien hij nog een maand of zes weken volhield. De koningin van Engeland had hulp van 6000 man toegezegd. Bovendien moest hij er niet op rekenen dat de andere provincies tot een accoord bereid waren. Zij konden de oorlog nog wel honderd jaar volhouden. 58) Elisabeth, dodelijk gealarmeerd over wat er in Antwerpen voorviel, schreef een op 10 juli gedateerde persoonlijke brief, één dag nadat ze het gezantschap van de Staten-Generaal in gehoor had ontvangen. Die brief heeft Antwerpen zeker bereikt. Ze verzekerde de magistraat van de stad dat de Hollanders haar van hun precaire situatie hadden verwittigd en dat zij tot hulp gereed was. 59) Op het allerlaatste ogenblik zonden de bondgenoten nog in de nacht een roeier met brieven van Maurits, de Raad van State en de Staten van Zeeland om tot volhouden op te roepen. 60) Het was toen 13 augustus.

Marnix zat in deze laatste episode tussen twee vuren. Op 19 juli had hij een brief aan Maurits geschreven dat er op het punt van de religievrede wel iets te bereiken was. Hij vroeg hem niet kwalijk te nemen dat hij tot onderhandelen was over gegaan. Op geen enkel tijdstip zou men de poort daarvoor zo geopend vinden. 61)

Met de derde en laatste ronde van de onderhandelingen kwam het einde. Op 9 augustus kwam de delegatie uit Beveren met de voorstellen van Parma terug. Enkelen waren voor contact achtergebleven. De voor-gestelde vredesvoorwaarden werden in de Breeden Raad gelezen. Sommige leden wilden wachten op het secours uit Engeland. Marnix had daar echter geen enkel vertrouwen in. De op het nippertje naar Antwerpen gezonden griffier van de Staten-Generaal, Calvard, bracht hem niet tot andere gedachten. Die moest toegeven, aldus Marnix in zijn 'Brief Récit', dat de zaken in Antwerpen hachelijk stonden. 62)

Op 11 augustus, het was zondag, delibereerde de Breeden Raad voor het laatst. Buiten, voor het stadhuis, riep een menigte 'La Paix, La Paix': Vrede, vrede. In een laatste onderhandeling in Beveren kreeg Marnix nog gedaan dat de gereformeerden vier jaar kregen om de stad te verlaten. Op 17 augustus tekenden Parma en de Antwerpse delegatie het 'Tractate' waarbij de stad zich overgaf. Marnix had, vanuit zijn standpunt gezien, eruit gesleept wat maar mogelijk was. In artikel II beloofde Parma de stad 'een eeuwich ende generael Pardon ende vergetinge van allen en een yeghelijcken' zowel voor de burgers in de stad als voor hen die haar reeds waren ontvlucht. De niet-roomsen kregen vier jaar om zich te bezinnen, geen geringe termijn. Wel stelde Parma daarbij als voorwaarde dat zij 'sonder desordre ende schandael' wilden leven en zich beraadden of ze wilden leven 'in de exercitie vande oude Catholijcke, Apostolijcke, Roomsche religie.' 63)

De predikanten hebben die termijn niet afgewacht. Zij vertrokken 22 augustus uit de stad nadat op 20 augustus de laatste gereformeerde erediensten waren gehouden. 64) 800 families verlieten de stad vóór Parma er zijn intocht deed. Er waren vóór de overgave minstens elf predikanten, want tien ondertekenden nog op 13 augustus een attestatie van een ouderling die naar Emden vertrok en buitendien is er ons nog één naam bekend.

Voor Marnix schiep Parma een uitzonderingspositie. Artikel XXVII, het op één na laatste, luidt: 'Endo soo verre aengaet den Heere van S. Aldegonde, naedemael hy persisteert te willen blijven volghen de selfste syde (dus: de partij van de Opstand). Men verstaet dat hy sal beloven ende sweeren van egheene wapenen tegens den Coninck te draghen binnen den tijd

van een Jaer na datum van dit Tractaet.'

Parma hield hem dus niet gevangen, al bleef hij de kant van de Opstand volgen. Hij kon vrij gaan waar hij wilde maar niet dan na een diepe buiging voor het koninklijke bewind: hij mocht een jaar lang daartegen geen wapenen dragen.

8. Marnix' *défaitisme*

Nogmaals: hoe moeten wij de houding van Marnix beoordelen? Wie het werk van Kervyn de Lettenhove bestudeert, ontdekt spoedig dat deze Marnix' houding beoordeelt tegen de achtergrond van de aangekondigde Engelse hulp. Die kwam laat maar met enkele weken volhouden was ontzet toch wellicht mogelijk geweest. Waarom hield Marnix niet vol? Wat bewoog hem? Paulina Havelaar wijst in haar opstel op het voortdurend pleiten van Marnix voor godsdienstvrijheid. Dat was het punt waar voor hem alles om draaide. Van der Essen is dat wel met Havelaar eens maar attendeert op het feit dat Marnix in 1573, toen hij bij Maaslandssluis gevangen genomen werd, reeds een *défaitistische* houding aannam. Naar ons oordeel is er bij Marnix van verraad geen sprake. Daar is hij wel terstond van beschuldigd. Toen op 15 augustus het Nederlandse gezantschap naar Engeland in één van de vertrekken in het paleis van Nonsuch bijeen was - enkele dagen nadat het verdrag met Elisabeth bereikt was - kwam er een edelman 'uyte camer van haere Mat.' naar binnen met het bericht van de overgave van Antwerpen. Hij verklaarde 'opentlijck ende haestigh' dat de Heer van St. Aldegonde 'daeraff principal autheur ende culpabel (*schuldig*) werde gehouden, seggende dat de voorn. Aldegonde ons allen verraden hadde.' 65)

Marnix heeft zich daartegen in enkele bittere brieven aan Roels, de pensionaris van Zeeland, verdedigd, al dadelijk in september 1585. In oktober publiceerde hij daarna zijn 'Brief Récit' waarin hij zich opnieuw tegen deze beschuldiging uitvoerig verdedigde. Hij weidde daarin uit over de zwakheid van de Antwerpse stadsregering en over de noodsituatie waarin de stad verkeerde. Maar toch, al beschuldigen wij hem niet van verraad, er zijn twee punten die sterk in zijn nadeel spreken.

- ? In de eerste plaats liet hij zich persoonlijk inpakken door Parma. Hij kwam in de loop van de gespreksronden met de Spaanse opperbevelhebber onder de indruk van diens charme en persoonlijkheid. Dat was trouwens wederzijds. In zijn correspondentie met Filips schrijft Parma voortdurend met een zekere sympathie over Marnix. In een brief van 25 augustus noemt hij hem een man come tan platico, letrado y politica. Dat wil zeggen: *iemand die bedreven, geletterd en politiek is.* 66) Terecht echter wijst Van Schelven er op dat Marnix ten opzichte van Parma te ver ging. Hij begeleidde hem zelfs bij zijn triomfantelijke tocht van Antwerpen naar Brussel op 29 augustus en prees hem in zijn brieven en toespraken. In zijn 'Brief Récit' verdedigde hij wel zijn optreden door er op te wijzen dat de Spanjaarden op hun beurt hun tegenstanders prezen, maar hij ging daarmee zelf toch beslist te ver.
- ? In de tweede plaats - en dat is nog belangrijker - valt op dat Marnix op eigen houtje een politiek beleid ging voeren met een veel te optimistische inzet: het bereiken van een generaal akkoord met Filips op het punt van de religie. Kende hij de koningin Madrid na zoveel jaren van strijd op leven en dood nog niet? Havelaar, de beste advocaat die Marnix zich kon wensen, toont aan dat van omkoping bij Marnix geen sprake is. Zij zoekt de oorzaak van zijn handelen in het feit dat voor hem de Opstand

religionis causa (*erwille van de religie*) was en niet libertatis causa (*vanwege de vrijheid*). We zouden bij hem ontdekken, dat 'de vrijheid van godsdienst alles is en het recht der Staten zoo goed als niets.' Marnix zou niet voor het germaanse verzetsrecht hebben geopteerd maar voor dat van Calvijn. 67) Maar in de derde en beslissende onderhandelingsronde ging ook de vrijheid van religie onder tafel. Het enige dat overbleef was de termijn van vier jaar om uit te wijken.

We kunnen de zaken niet mooier voorstellen dan ze zijn. Antwerpen - en Marnix met haar - was door een eed aan de Unie van Utrecht verbonden. Het bondgenootschap van de Unie voerde een oorlog op leven en dood met de machtigste potentaat van de christenheid. Die was tot nu toe nooit bereid geweest tot enige concessie op de beide hoofdpunten van de Opstand: de vrijheid van religie en volstreekte gehoorzaamheid aan de koning. De bondgenoten hadden Antwerpen niet in de steek gelaten. Van der Essen houdt tegenover Havelaar staande dat men hen niet van 'zoo-veel zelfzucht en lamelendigheid' kan beschuldigen als de meeste geschiedschrijvers hebben gedaan. 68)

Néé, de buitenburgemeester van Antwerpen had nog in november 1584 Parma geschreven dat Antwerpen door een generaal akkoord met Henri III van Frankrijk zich had verbonden en daarom niet afzonderlijk met hem in gesprek kon gaan. 69) Maar waarom dan later wel op eigen houtje tot onderhandelen overgegaan? Hoe men ook over het werk van Kervyn de Lettenhove oordelen mag, hij heeft aangetoond dat Marnix en de zijnen kennis droegen van het feit dat Elisabeth eindelijk over de brug was gekomen en hulp had toegezegd. Marnix moet beseft hebben welk een slag de capitulatie van de stad aan het zojuist tot standgekomen bondgenootschap tussen de Staten en Engeland toebracht.

Het feit dat Wilson heeft aangetoond dat Elisabeth door haar dralen in het voorjaar van 1585 voor het oordeel van de geschiedenis even schuldig staat aan de ondergang van Antwerpen als haar buitenburgemeester 70) kan ons oordeel over Marnix hoogstens enigszins matigen.

Wie door *défaitisme* is verblind, maakt politieke berekeningen die niet kloppen op de werkelijkheid. Het optreden van eerbiedwaardige twintigste-eeuwse Nederlandse politici als Hendrik Colijn en Jhr. de Geer in de zomer van 1940 kunnen ons helpen Marnix' politiek te begrijpen. Het is hard tegenover de dichter van het *Wilhelmus*, het valt niet te verdoezelen.

In welk een onmogelijk politieke situatie Marnix zichzelf had gerangeerd bleek in de eerste maanden na de val van de stad. Er werd nu actie van hem verwacht met betrekking tot een generaal akkoord met Holland en Zeeland. Parma achtte het bereiken van zulk contact op grond van de gesprekken met Marnix niet onmogelijk. Hij berichtte de koning op 18 augustus, een dag na het sluiten van het 'Tractate', dat hij noch op het punt van de religie noch op dat van de koninklijke soevereiniteit enige concessie had gedaan. 71) Van zijn kant berichtte de koning dat hij zijn goedkeuring hechtte aan besprekingen over de reductie van Holland en Zeeland. 72) Zo ver leek het dus al gekomen in de hoogste Spaanse ogen. Op 30 september schreef Parma dat hij moeite had gedaan met Holland en Zeeland in contact te komen. Gelderland en Overijssel leken eerder tot een akkoord bereid. Alleen Friesland bleef hardnekkig: 'La Frise est obstinée.' 72) Of de Opstand in deze maanden na de val van Antwerpen in een crisis verkeerde! Over Marnix zelf schreef Parma dat deze van plan was naar Duitsland te gaan maar wel hoopte dat men hem in Holland spoedig nodig zou hebben. Daar verwachtte Marnix wonderen van, aldus Parma. 73)

Er zit iets tragisch in het lot van Marnix. In de eerder genoemde briefwisseling met de

Zeeuwse pensionaris Roels schreef hij op 6 oktober dat hij zich in dit tijdsgewricht genoodzaakt zag zich te absenteren van de kerk van God, zijn vrouw en kinderen achter te laten en in den vreemde rond te dwalen ('d' aller vagabondant en pays étrangère).' 74) In oktober schreef hij zijn neef Adolf van Meetkerke een voor zijn visie in deze tijd onthullende brief. Hij begon met Oranje te prijzen, een goede en wijze 'piloot' die de zeilen wist 'te accommoderen na de kracht des winds.' Maar nu was het alles anders. Wij deden nu ver voor de vijand onder: 'D' autoriteyt is bij hem geheel en vast, en ondersteunt met den tijtel eenes grootmachtigen Koninks.' Wat een lof voor Filips en voor Parma en dat uit deze pen! Hij verwachtte weinig van de jonge Maurits: 'Ick vrees dat de faute (het ontbreken) van ervarenheit hem gestadich zijne kracht sal verslappen.' Dat pakte wel anders uit! De verschillende particuliere akkoorden die de steden in het Zuiden met de vijand hadden gesloten, achtte hij een 'pest.' En nu komt het wat hij als politiek doel zag: 'Wij willen geen openinge doen tot eenich generael accoord.' Alsof dat er in zat! 75)

In dat najaar van 1585, na de val van Antwerpen, ging de Opstand door het oog van een naald. In een instructief artikel uit 1959 heeft Van der Woude daar nog nadere gegevens voor aangedragen. Het défaitisme greep onder de leidende figuren om zich heen. Van der Woude citeert uit een brief van Davison, de agent van Elisabeth, dat de Staten draalden met het ratificeren van het verdrag van Nonsuch. Parma, aldus Davison, infiltreerde in Holland door middel van de stroom van vluchtelingen die zich van Zuid naar Noord bewoog. Hij bediende zich daarbij niet van de eerste de beste.

Davison noemt Martini, de griffier van Antwerpen, die wij ons herinneren uit het gesprek met Oranje in diens 'vertreck-kamerken.' Van der Tympel die Brussel had overgegeven was er ook bij. In een brief aan Burghley, één van Elisabeths staatssecretarissen, berichtte Davison dat Parma roerende brieven had geschreven aan de magistraat van Gouda en aan die van andere Hollandse steden 'where he has these instruments dispersed. 76) Dat klopt met wat we boven Parma aan de koning zagen schrijven.

Davison zag bepaald geen leeuwen en beren op de weg. Pieter Bor verhaalt dat men in de volle vergadering van de Staten van Holland durfde verklaren pas aan de oorlogslasten te willen contribueren nadat onderzocht was 'of men met den Prince van Parma niet in billijkheid en hebbende religionsvrede souden kunnen accorderen en,' vervolgt Bor, 'dit scheen daer uyt heen te komen omdat de Heere van Sint Aldegonde aen sommige soude geschreven hebben, 't welck hem ook in so groten haet gebracht hadde.' 77)

Zo dobberde in die laatste maanden van het jaar 1585 het schip van staat op de golven van défaitisme en financieel onvermogen. In december pas zette Leicester met zijn Engelse expeditieleger in Vlissingen voet aan wal. De Staten hadden eindelijk het verdrag van Nonsuch geratificeerd en Leicester bracht troepen mee en geld, veel geld. De Verenigde Provinciën waren dat kritieke jaar na de dood van Oranje en de val van Antwerpen toch doorgekomen. Leicester werd met razend enthousiasme in de hollandse steden binnengehaald. Vrijwel dadelijk nadat hij zich in april 1586 in Utrecht had gevestigd, riep hij een nationale synode van de Gereformeerde Kerk bijeen die zich op de nieuwe situatie na het wegvallen van het Zuiden moest instellen. 78)

En Parma en Antwerpen? De forten Liefkenshoek en Lillo bleven in Staatse handen en sloten de Schelde hermetisch af. In vier jaar tijds verlieten ongeveer 40.000 inwoners de stad, bijna de helft. 79) Zij namen hun talent, kapitaal en niet te vergeten hun kerkelijk meelevens en energie mee naar het Noorden. Op oudejaarsdag 1585 schreef Parma een lange brief aan de

koning. Hij wierp een terugblik op het voorbije jaar. Die was niet bemoedigend. Hij maakte zich zorgen, schreef hij, over de dreigende hongersnood. Handel en industrie waren in de veroverde steden te gronde gegaan: 'La pauvreté est générale' (de armoede was algemeen). 80)

9. Kantelend geschiedbeeld?

We schreven boven dat we van de nieuwere geschiedschrijving na 1960 wel kunnen leren. Ze opent het oog voor de crisissen die de Opstand in haar eerste jaren doormaakte. Het ging beslist niet allemaal vanzelf. De gebeurtenissen rond de val van Antwerpen zijn er een sprekend voorbeeld van. Maar is ons totaalbeeld van de Opstand erdoor veranderd? Laten die crisissen, ook deze, ons niet zien dat er een harde kern was die doorzette, zelfs toen een man als Marnix versaaide? Stonden in 1585 niet opnieuw de beide grote zaken waarom het in de Opstand ging: de vrijheid van religie en de vrijheid tegenover de koning door handhaving van de privilegiën, niet op het spel? Inderdaad: de Opstand valt genuanceerd te beschouwen. Ze was in de jaren '80 verschoven van een rebellie van een groep steden in het Noorden tot een reguliere oorlog tussen de gewesten die zich verenigd hadden in de Unie van Utrecht en het Spaanse wereldrijk.

Er dringt zich een vraag aan ons op na de lezing van De Bruins studie over de geschiedschrijving van de Opstand na 1960. Steekt achter de versplintering en detaillering in de nieuwere geschiedschrijving niet het ontbreken van een bezielende visie? Die hadden de grote geschiedschrijvers van vóór 1960. Of het nu Fruin was met zijn uitlopen van de vaderlandse geschiedenis op de nationale staat in de negentiende eeuw, of Groen met zijn geboorte van het Gemenebest uit de strijd voor de vrijheid van de Gereformeerde Kerk, of Geyl met zijn visie op de eenheid van de Nederlandse Stam: ze wisten zich door hun ideaal gedreven. De nieuwere historici als De Bruin en anderen groeperen zich in hoofdzaak rond Woltjers idee van de middengroep die volhield. We ontzeggen daaraan beslist niet alle waarde. Maar ging het daarom? Laat ook Marnix' optreden in Antwerpen en de crisis die daarop volgde niet zien dat het Noorden volhield omdat in bond met de protestantse koningin Elisabeth de strijd voor de oorspronkelijke idealen werd voortgezet?

Op 20 juni 1586 kwam op uitnodiging van Leicester opnieuw een nationale synode van de Gereformeerde Kerk bijeen, nu in 's Gravenhage. De kerken in het Zuiden waren er niet meer vertegenwoordigd zoals in 1581 te Middelburg. Maar het Noorden sloot wel de rijen tot heil van de nieuwe staat-in-wording. Daarbij mag ook vermeld worden dat die eerste synode na 1585 Marnix opdrachten gaf voor een nieuwe Bijbelvertaling en zijn psalmberijming naast die van Datheen accepteerde. Onverzoenlijk waren de gereformeerden beslist niet.

Noten

- 1) De ondertitel: Nederlandse historiografie sinds 1945, Utrecht/Antwerpen, 1983.
- 2) Idem, 9.
- 3) J.C. Boogman, Vaderlandse Geschiedenis (na de middeleeuwen) in hedendaags Perspectief Groningen, 1959, 8.
- 4) Idem 10.
- 5) Idem 13.
- 6) J.W. Smit, Fruin en de partijen tijdens de Republiek, Groningen, 1958, 84 vlg.
- 9) Kantelend geschiedbeeld, 49.
- 8) Idem 50,51.
- 9) Idem 71.
- 10) Idem 74.
- 11) Idem 81.
- 12) Vaderlandse Geschiedenis in hedendaags Perspectief 15. Zie ook het eerste hoofdstuk van R.H. Bremmer, Reformatie en rebellie. Franeker, 1984, over het recht van opstand.
- 13) P. Bor, Oorsprongk, begin ende vervolgti der Nederland sche oorlogen, beroerten en oneenigheyden, 1555-1600, II, Amsterdam, 1679-1684, 466.
- 14) Geoffrey Parker, The dutch revolt. London, 1977, 216.
- 15) Leon van der Essen, Het begin van het offensief tegen de Vlaamse provinciën, in: Mededelingen van de koninklijke Vlaamse Academie voor wetenschappen, no. 2, Brussel, 1958, 10.
- 16) Geoffrey Parker, The dutch revolt. 213.
- 17) Geoffrey Parker, Philip II. London 1978, 142. Ze duurden van 1579-1588.
- 18) Leon van der Essen, Het begin van het offensief 15.
- 19) Joseph Lefevre, Correspondence de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas, 11, Brussel, 1953, 513.
- 20) In Algemene geschiedenis der Nederlanden, VI, Bussum, 1979, 253.
- 21) Brief Recit de l' estat de la ville d'Anvers du temps de L' assiégement et rendition d' icelle, in: Oeuvres de Ph. de Marnix de Sainte Aldegonde, Bruxelles, 1859, 244.
- 22) Puis que de la ville d' Anvers dépendait tout le Brabant, et le résidu de Flandres, 244.
- 23) A.A. van Schelven, Marnix van Sint Aldegonde, Utrecht, 1939, 163.
- 24) Brief Récit, 253.
- 25) E. van Meteren, Historie van de oorlogen en geschiedenissen der Nederlanden enz., IV (ed. 1752), 209/210.
- 26) Antwerpen in de XVI eeuw. Genootschap voor Antwerpse geschiedenis, Antwerpen, 1975, 125/126.
- 27) Joseph Lefevre, Correspondence II, Brussel, 1953, 501.
- 28) G. Mattingley, The defeat of the Spanish Armada, London, 1963, 60.
- 29) C.H. Wilson, Queen Elisabeth and the revolt of the Netherlands, London, 1970, 81.
- 30) Gisela Jongbloet - van Houtte, De bele gering en de val van Antwerpen belicht vanuit een koopmansarchieff, in: Bijdragen en Mededelingen enz., 1976, 32.
- 31) Idem 35.
- 32) Idem 36.
- 33) P. Bor, II, 495.
- 34) Jongbloet - van Houtte, 38.

- 35) In een brief van 28 februari 1585 geciteerd door J.L. Motley, *De opkomst van de Nederlandsche republiek*, 1, 's Gravenhage, 1861, 182.
- 36) P.C. Hooft, *Nederlandse Historiën*, II (ed. 1703), 1000.
- 37) In een brief van 28 mei 1585 uit Barcelona: *Correspondence*, III, 32.
- 38) De brieven bij J.H. Hessels, *Ecclesiae Londino Batavae Archivorum*, IIIA 786, 803.
- 39) J. den Tex, *Oldenbarnevelt*. 1, Haarlem, 1960, 230. Volgens Den Tex had hij v6(5r de aanval de vloot verlaten.
- 40) P. Bor, II, 600.
- 41) R.B. Wernham, *Before the Armada, the growth of English foreign policy 1485-1588*, London, 1960, 370.
- 42) C.H. Wilson, *Queen Elisabeth*, 82.
- 43) Idem 83.
- 44) Den Tex, *Oldenbarnevelt*, I, 237.
- 45) Jongbloet - van Houtte, 39.
- 46) In een brief van 22 april uit Antwerpen: *ibidem*.
- 47) P. Bor, II, 600.
- 48) Kervyn de Lettenhove, *Marnix et la capitulation d' Anvers*. Tirage à part de la *Révue générale*. Bruxelles, 1883, 42.
- 49) *Bijdragen voor vaderlandse geschiedenis en oudheidkunde*, 7de reeks, deel VII, 1-33.
- 50) Leon van der Essen, *Marnix en de verdediging van Antwerpen 1584-1585*, in: *Marnix van Sinte Aldegonde*, Brussel z.j.; het Belgisch gedenkboek, 72.
- 51) Idem 51/52.
- 52) Van Schelven, *Marnix*, 178/179.
- 53) *Brief Récit*, kopie van brief van Marnix aan Parma (mei 1585), p. 298-300.
- 54) Kervyn de Lettenhove, *La capitulation*, 29: *Ceux de la Confession, espérant le secours des Anglais, veulent défendre la ville jusqu' à l' extrémité*.
- 55) *Correspondence*, III, 45.
- 56) Idem 40.
- 57) A.A. van Schelven, *Marnix*, 173, die opmerkt dat men in de Scheldestad 'geen ogenblik een toestand heeft gekend, zoals die in 1573 en 1574 te Haarlem en te Leiden is voorgekomen.'
- 58) Kervyn de Lettenhove, *La capitulation*, 36.
- 59) Idem 20/21.
- 60) Idem 39/40.
- 61) Idem 25/60. We kennen de brief slechts uit een Spaanse vertaling bij Vasquez, *Documenta inedita*, t. LXXIII, 32.
- 62) *Brief Récit* 271/272.
- 63) *Het vredesaccord*, *Tractate* genoemd, in zijn geheel in *Antwerpsch Archievenblad*, IV, 248 vlg. Antwerpen, 1871.
- 64) M.F. van Lennep, *Gaspar van der Heyden*. Amsterdam, 1884, 191. Op 29 augustus schreef Van Reghenmortel uit Middelburg aan de kerkeraad van de Nederlandse vluchtelingengemeente te Londen 'Ik ben hier met mijne mededienaers naer een periculose ende seer sorgelijke reyze op den 26 Augusti (dwelck ghisteren was) met goeder gesontheit (door Godes genaede) aangekomen.' *Archivum Londino-Batavum*. 807.
- 65) Paulina W. Havelaar, *Marnix van St. Aldegonde als verdediger van Antwerpen*, in: *Bijdragen voor vaderlandse geschiedenis*, 7de reeks, deel VII, 1936, 1.
- 66) Kervyn de Lettenhove, *La capitulation*, 42.

- 67) Havelaar, 31.
- 68) In zijn artikel in het Belgisch Gedenkboek (zie noot 50), 69.
- 69) Idem 66.
- 70) C.H. Wilson, Queen Elisabeth: 'The degree of her responsibility for the collapse of Antwerp cannot be gauged (gepeild) : it can only be guessed (gegist),' 85.
- 71) Correspondence, III, 46: 'qu aucune clause n' est préjudiciable à la religion et à l' autorité souveraine.'
- 72) Idem 48, 53.
- 73) Idem 58: 'Il espère qu' à brief delai on l' appellera et, alors, il réalisera des merveilles,'
- 74) J.J. van Toorenenbergen, Philips van Marnix van St. Aldegonde. Godsdienstige en kerkelijke geschriften, III, 's Gravenhage, 1891, 219.
- 75) Ik citeer deze brief van 24 oktober '85 uit Bor. Marnix' origineel is in het Frans geschreven. Van Toorenenbergen nam de oorspronkelijke brief op in het eerste deel van zijn bovengenoemde uitgave van Marnix' geschriften (61-74). Hij schreef dat Bor de brief opnam in een 'zeer slechte en soms onverstaanbare vertaling.' We hebben daarom de in de tekst gegeven citaten uit Bor met het origineel vergeleken en geen wezenlijk verschil ontdekt. Of we de brief in het Frans of bij Bor lezen, het blijft een defaitistische brief en een 'vrome' aanbeveling van Marnix' ideaal van een generaal accord: zie b.v. Pourquoi dons ne pourrait, on aussi de nouveau tenter le succès d'un commun accord, et espérer contre espérance que Dieu flechishira les coeurs (op hoop tegen hoop verwachten dat God de harten ertoe neigen zou), 70.
- 76) A.M. van der Woude, De crisis in de opstand na de val van Antwerpen, in: Bijdragen geschiedenis van Nederland (1959), XIX, 38-56; 81-103.
- 77) P. Bor 11, 650.
- 78) Zie voor Leicesters ontvangst in de Nederlanden R.H. Bremmer, De nationale synode van 's Gravenhage (1586) in haar politieke en kerkelijke kontekst in: Kerk en theologie, 1988, jaarg. 39, 181 vlg.
- 79) Antwerpen in de XVI eeuw, 98-102 met uitvoerige berekeningen. Jan van Roeij concludeert op grond daarvan dat het inwoneraantal na de termijn van vier jaar was gehalveerd (p. 101).
- 80) Correspondence, II, 71.